

Tamási Balázs (1975) a PPKE történelem–hebraisztika szakán végzett, jelenleg az egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe a qumráni közösség irodalma, ezen belül a közösség történelemszemlélete a *peserekben*, továbbá a vallási csoport dualisztikus jellegű világképe.

Qumráni szövegek – pártütő angyalok

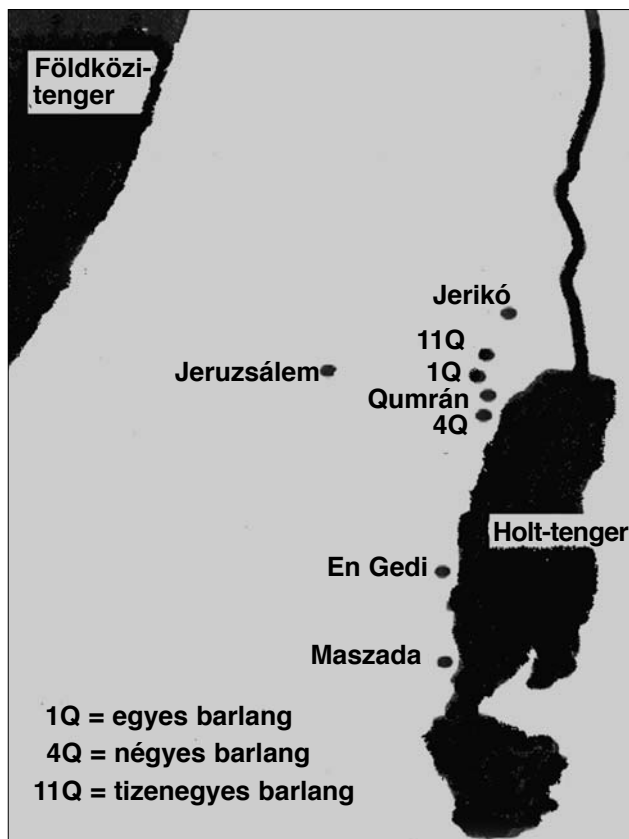
A „rossz” eredete a közösség világképében

Tamási Balázs

A KÖZÖSSÉG ÉS A SZÖVEGEK

Az első qumráni kéziratokat 1947-ben találták meg a Holt-tenger északnyugati partvidékén elhelyezkedő barlangok egyikében, amelyet később az egyes számmal láttak el (1Q). Rövidesen a tudományos, illetve a szélesebb közvélemény is felfigyelt ezekre az egyedülálló, megközelítőleg két ezer éves iratokra. A következő években (1951–1956) régészcsoporthoz tartozók kutatták át a környéket további leletek reményében, nem csekély sikerrel: további tíz barlangban bukkantak nagy számban tekercsekre és töredékekre. A négyes barlanghoz (4Q) közel fekvő, korábról már ismert, de azonosítatlan ókori romok pedig újra felkeltették a régészek figyelmét, s igazolást nyert, hogy a Holt-tenger márgateraszán fekvő ókori telep (Hirbet-Qumrán) lakói, valamint a közeli barlangokban talált szövegek elrejtői ugyanakkor a zsidó vallási csoportnak lehettek a tagjai. A régészeti emlékek, valamint a szövegekben szereplő történelmi utalások alapján arra következtethetünk, hogy a magukat csak „közösségnek” (héberül: *jahad*) nevező qumrániak a Kr. e. 2. század közepétől Kr. u. 68-ig, a római támadás időpontjáig élhettek rövidebb megszakításokkal a helyszínen. Talán a visszatérés reményében hagyták a szövegeket a

különböző barlangokban, bár ezeket már a telep elhagyása előtt is használták szövegek tárolására. A qumrániak korábbi és későbbi sorsával kapcsolatban számos elmélet és hipotézis létezik, mindenesetre a közösség eredete legalább a Kr. e. 2. század elejére nyúlik vissza. A vallási csoport társadalmi elkülönülése a qumráni szövegekben csak „Gonosz Papként” szereplő hasmoneus uralkodó (Jonatán – Kr. e. 160–143, vagy Simon – Kr. e. 143–135) és a máig azonosítatlan „Igaz Tanító” (a közösség szellemi vezetője) konfliktusával is összekapcsolódik. Az ókori klasszikus szerzők közül Josephus Flavius (Kr. u. 37–100 k.) írt a legrészletesebben egy erre a földrajzi területre helyezett, általa „esszénusnak” nevezett zsidó szektáról. A holt-tengeri szövegekben sehol sem szerepel az elnevezés, de a kutatók többsége elfogadja, hogy a qumráni szekta is ehhez az irányzathoz tartozott. Az elnevezést az arámi *haszidajja* (‘jámborok’) görögös formájának vélik, ami a makka-beus-kori „haszid” mozgalmat jelölheti, bár ez az etimológia máig nem nyert bizonyítást. A *zsidó háborúban* (II. 119–161)¹ Josephus részletesen leírja az esszénusokról, hogy a tagok egyik része cölibátusban élt, belépéskor lemondtak vagyonukról, szegénységet és önmegtartóztatást fogadtak. Napi munkájukat és rítusaikat szigorú rend szerint végezték, közösen étkeztek, és mindenben engedelmeskedtek előljárójuknak. A szektába való belépésnek előzetes feltételei voltak, és a jelöltek próbaidő után, eskü mellett válhattak teljes jogú tagokká. Ez a leírás több ponton egybeesik azzal, amit a qumráni közösség egyik „szervezeti szabályzatában”, az ún. *Közösség Szabályzatában* (1QS) olvashatunk. Emellett Josephusnál és Alexandriai Philónnál² az is szerepel, hogy az esszénusok egy másik része városokban és falvakban, családosan élt a Kr. u. 1. századbeli Palesztinában. Ezzel részben egybeesik az, amit az ún. Damaszkuszi Irat, az egyik qumráni szöveg tartalmaz. A mű egyik részében olyan szabályokat találhatunk, amelyek családjaik-

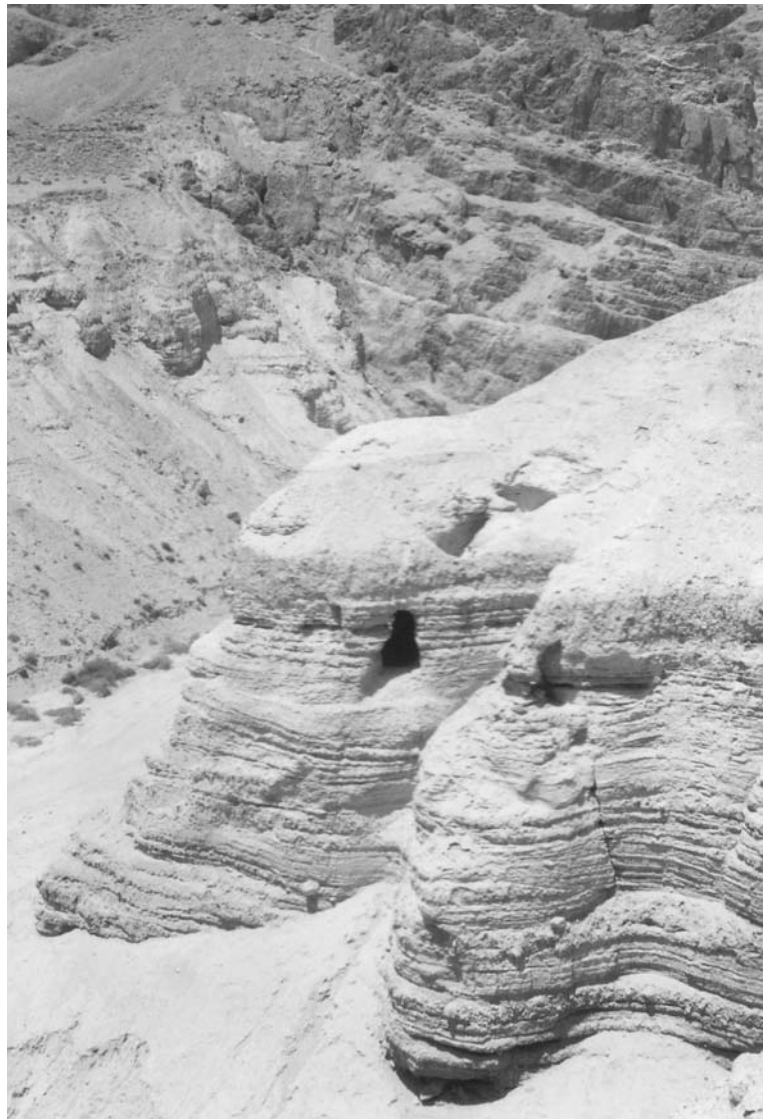
Qumrán és a Holt-tenger térsége. A felfedezett tizenegyes barlang közül a térképen három barlang elhelyezkedését jelöltük (az ábra nem méretarányos!). A több száz iratot és azok több ezer töredékét rejtő 4-es számú barlang fekszik a legközelebb Hirbet-Qumránhoz

kal városias környezetben élő tagok számára adnak útmutatást a helyes élethez. Valószínűsíthetjük, hogy a qumráni telep az esszénus irányzathoz tartozó csoport szellemi központja lehetett, ahol egyszerűen nem élhettek többen, mint kétszázan.

A telep épületei csak közösségi célokat szolgálták (közös ebédlő, rituális fürdők, *scriptorium*, műhelyek, raktárhelyiségek), szálláshely itt nem volt, ezt az igényt a környéken sátrak és barlangok elégítették ki. A vallási irányzat családokkal rendelkező része, akikre kevésbé szigorú szabályok vonatkoztak, talán Jeruzsálemben, illetve a Qumrán közeli kisebb településeken lakhatott. Szövegeiket is a telepen feltárt *scriptoriumban* írhatták és másolhatták, leszámítva a korábbra datált, nem Qumránban készült műveket. A Qumránban talált iratok tartalmuk szerint több csoportra oszthatók. Egyik részük a *héber Biblia legkorábbi szövegemlékeit* képviseli. A szövegek alapos vizsgálatából kiderült, hogy a korszakban több bibliai szövegvariáns volt használatban. A bibliai kéziratok egy része a maszoréta szöveggel mutat párhuzamot, amely a héber Biblia Kr. u. 750 és 1000 között zsidó tudósok által véglegesített és olvasást, értelmezést elősegítő jelekkel egységesített szöveg; más részük azonos hagyományt képvisel a Septuagintával. Hasonlóságokat fedeztek fel bizonyos qumráni bibliai szöveghelyek és a szamaritánus Pentateuchus – vagyis a szamaritánusok által óhéber írással megőrzött szövegváltozat – között. A szamaritánusok csak Mózes öt könyvét ismerték el, és a szöveg is helyenként eltérő hagyományt képvisel. Végül a szír nyelvű bibliafordításban (Peshitto) megjelenő változatra is található párhuzam Qumránban. A holt-tengeri iratok másik fontos csoportját a *zsidó apokrif és pszeudepigrafikus* művek képviselik.³ Ezeket a qumráni példányok felfedezéséig nagyrészt görög, latin, etióp, szír, örmény vagy ószláv nyelvű fordításokban (vagy átdolgozásokban) ismertük. Szerencsénkre a qumráni szövegek között előkerültek többek között Hénok I. könyvének arámi nyelvű részletei, a *Jubileumok* könyvének héber nyelvű töredékei, vagy a testamentum-irodalom több töredékesen, de eredeti nyelven fennmaradt példánya (Lévi-, Naftali-, Kohat-, Amram Testamentuma). Újabb csoportba tartoznak a kifejezetten *közösségi iratok*. Idesorolhatók a közösségre vonatkozó szabályzatok (pl. a Damaszkuszi Irat, a Közösség Szabályzata, vagy az ún. Háborús Szabályzat), valamint a közösségre jellemző ún. *peserek* (szó szerint: ‘magyarázatok’). Ez a műfaj jellegét tekintve abban ragadható meg, hogy a kommentátor egy prófétai szöveget vagy bizonyos zoltárokat akár nagyobb részenként, akár versenként a közösség múltjára, jelenére és jövőjére vonatkoztatva értelmez (pl. a Habakkuk-kommentár). Vannak olyan *peserek* is, amelyekben egy téma alapján válogatják össze a legkülönbözőbb bibliai verseket. Ezek általában összekapcsolódnak „eszkatológikus” gondolatokkal, erre példa az ún. Melkicedeq-irat. A teljesség igénye nélkül említhetjük még a parabiblikus szövegeket (pl. *Genesis Apochryphon*), imákat és himnuszokat (pl. a Hálaadások), bölcsességi szövegeket és rituális szövegeket, valamint naptárakat.

DUALISZTIKUS JELLEGŰ ESZMERENDSZER

A qumráni közösség eszmevilága a kor zsidó irányzataihoz (farizeus, szadduceus) képest eltérő jellegzetességeket mutat. Magukat a mózesi törvényeket egyedül helyesen értelmező „igazaknak”, a „szent maradéknak”, a „fény fiainak” tekintették. Elkülönülésüket mutatta, hogy részben más vallási gyakorlatot követtek, és mivel a jeruzsálemitől eltérő naptárt használtak, ünnepeik is más időpontra estek. A számukra létező világ minden részét az alapján különböztették meg, hogy tiszta vagy tisztátalan. Ez összekapcsolódott a mózesi törvények helyes, illetve helytelen értelmezését feltételező gondolatokkal. A qumrániak a kívülállókot a „sötétség fiainak” tekintették, akik tévúton járnak (elsősorban a korabeli judaizmus más irányzatai értendőek ezalatt, de tágabban az utóbbi kifejezés az idegeneket is jelenti)⁴. Nemcsak az emberiséget osztották fel erkölcsi alapon, hanem a szellemi lényeket is két szembenálló csoportba sorolták: ezt szokás kozmikus dualizmusnak nevezni. E felfogás szerint az ártó szellemi lények felelősek az emberek tévútra vezetéséért. Ezeknek a lényeknek az élén egy-egy vezéralak áll. A rossz eredetével összekapcsolt angyal-alakok elnevezései: Semihaza, Aszaél, Masztéma, Beliál, Sötétség Angyala, Melkiresa – ezek eltérő kontextusban, eltérő tulajdonságokkal és feladatkörrel voltak felru-

Távoli fénykép a nehezen megközelíthető 4-es számú barlang bejáratáról (a szerző felvétele)

házva. Az igazakat segítő angyal egyszer Mikaél, másszor a „Világosság Hercege”, vagy Melkicedeq. Ami miatt mégsem beszélhetünk a szó eredeti értelmében vett dualista világképről, az az, hogy ebben az elképzelésben Isten hatalmát semmi sem veszélyeztette, hiszen a gonoszsgot megtestesítő angyal (Beliál) is csak egy neki alárendelt teremtmény. A következőkben azt kívánjuk egy-egy példával bemutatni, hogy a qumráni közösség gondolkodásában milyen, a rossz eredetével összekapcsolható angyal-alakok léteztek.

A HÉNOK-HAGYOMÁNY (SEMIHAZA, ASZAÉL)

A fentiekben már említettük, hogy a qumráni szövegek között megtalálták Hénok I. könyvének arámi töredékeit (4QEn^{a-e} ar). A részben a Kr. e. 2. század első feléből, részben későbbből (Kr. e. 1. sz.) származó kéziratok nagy valószínűséggel egy még korábban, legkésőbb a Kr. e. 3. században keletkezett mű másolatai.⁵ A szöveg legteljesebb változata etióp fordításban (1Hen), késő középkori kéziratokban maradt fenn. A töredék-

A 4-es számú barlangban talált *Testimonia* Kr. e. 1. század elejére datált kézírata (4Q 175). A messianisztikus témájú irat vázát a *Deuteronomium*ból, a *Számok* könyvéből és *Józsué* könyvéből vett szentírási részek alkotják (Amman, Régészeti Múzeum)

Kerámia tintartó, melyet a később *scriptorium*ként azonosított helyiségben találtak meg a régészek egy másik példánnyal együtt. A Kr. e. 1. század vége és Kr. u. 1. század eleje között készült tárgy magassága 4,6 cm, átmérője 3,9 cm. Ilyen típusú kerámiák Jeruzsálemben végzett ásások során is előkerültek (az Izraeli Régészeti Hatóság tulajdona)

kek kiegészítésekor ezt veszik elsősorban alapul, ugyanis a párhuzamosan fennmaradt részek tanúsága szerint az etióp nagyrészt hűen őrizte meg az eredetit. (Megjegyzendő, hogy az ún. Hénok példázatai c. részt [1Hen 37–71] csak az etióp változat tartalmazza.)⁶ A lázadó angyalok bukásának hagyománya, más néven a Virrasztók története, Hénok I. könyvének 6–11. fejezetében található, mely a *Genesis* egyik történetének színesebb leírása.⁷ A Biblia szerint (Gen 6:1–8) az „Isten fiai” látták, hogy az „ember leányai” szépek, így frigyre léptek velük, és gyermekeik születtek, akik a régi idők híres harcosai voltak. A következő versben az emberi gonoszsg nagyságáról és Isten azon szándékáról értesülünk, hogy minden élőlényt el kíván pusztítani a föld színéről – a vízözön előzménye tehát az emberek bűne volt. Hénok könyvének ide vonatkozó arámi töredékei szerint⁸ a „virrasztók”⁹ vetnek szemet a földi nőkre. Az összesen kétszáz angyal tízes csoportokba tömörült, melyek élén egy-egy égi és természeti jelek ismeretéért felelős vezető állt. Első számú vezetőjük Semihaza¹⁰ (jelentése: ‘a nevem [=Isten] látta’) volt. A virrasztók az ő tanácsára tettek esküt a Hermon-hegyen, majd leszálltak a földre és tiltott, tisztátalan viszonyt létesítettek az ember leányaival. A földi leányokkal egyesülvén beszennyezték magukat, majd elkezdték őket boszorkányságra, varázslásra, gyökérvágásra és a füvek ismeretére tanítani. A nők óriásokat szültek nekik, akiket, miután felfalták az emberek javait és az emberek életére törtek, valamint az állatok ellen vétektek és vért ettek, a föld bepanaszolt. A történetben egyrészt szerepel a tiltott, mágikus ismeretekre való tanítás rosszallása, másrészt a Semihaza vezetésével elkövetett lázadás elítélése: a világrénddel ellentétes, tehát tisztátalan kapcsolat égi és földi lények között, aminek eredménye az óriások megjelenése és garázdálkodása, továbbá a föld beszennyezése. A lázadók vezetői között, feltehetően egy másik hagyományt képviselve, kiemelt szerepet kap még Aszaél (jelentése: ‘Isten teremtette’), akivel kapcsolatban az arámi szöveg leírja, hogy harci eszközök készítésére, fémmegmunkálásra és „kozmetikumok”, festékek ismeretére tanította meg az embereket.¹¹ Akár az ember előtt rejtett ismereteket nézzük, akár az angyalok földi nőekkel való viszonyát tekintjük,

nyilvánvaló, hogy a bibliai szövegrészhez képest a Hénok-hagyomány a föld beszennyezését és a bűn elterjedését nem az emberek bűneivel, hanem a virrasztók lázadásával hozza összefüggésbe. Ennek megfelelően Isten utasítja arkangyalait (Mikaél, Szariél, Rafaél, Gábríél), hogy a virrasztókat kötözzék meg és „fattyaikat” szemük láttára öljék meg, hogy utána sötétségbe vetve várják a végső ítéletet. A világban továbbra is jelenlévő rosszért az elpusztított óriások holttestéből származó gonosz szellemek okolhatók (1Hen 15:11–16:1). A virrasztók hagyományához kapcsolódik a *Történelem korszakai* névvel ellátott qumráni irat (4Q180–181),¹² amely a történelem gonoszsággal és tévelygéssel jellemezhető korszakai közül a virrasztók bukásának időszakát ecseteli. A lázadó angyalokat ebben a szövegben Azazél¹³ vezeti (az azonos kontextus miatt feltehetően Aszaélról van szó). Érdemes idéznünk a szöveg pár sorát, hogy bemutassuk: a virrasztók bukásának hagyománya és a jó-rossz korszakok váltakozásának a közösségre jellemző történelmszemlélete e helyen összekapcsolódik.

És a magyarázat (peser) Azazélra és az angyalokra vonatkozik, akik [eljöttek az ember leányaihoz], és ők harcosokat szültek nekik, továbbá Azazélra, [aki tévútra vezette Izraelt], [hogy szeressék] a bűnt és hogy örökrészüik legyen a gonoszság, annak minden kor[szaka alatt, hetven évhétig] (4Q180 1: 7–9)¹⁴

MASZTÉMA

A *Jubileumok* könyve teljes terjedelmében csak etióp fordításban maradt fenn, de a qumráni töredékek azt a korábbi feltevést erősítették meg, hogy eredetileg héberül írták. A legkésőbb Kr. e. 100 és 75 között végső formáját elnyerő Damaszkuszi Irat is hivatkozik rá mint „A korszakok jubileumok és évhetek szerinti felosztásának könyvére” (CD 16:3–4). A mű keletkezését a Kr. e. 2. sz. közepére helyezhetjük; mindenesetre Hénok I. könyvénel későbbi alkotásról van szó, mert annak „fejezetcímeit” felsorolja. A szöveg az ún. „újraírt Biblia” műfajának első példája, mert a Teremtés és Kivonulás könyvének eseményeit beszéli el újra, melyeket ugyanakkor a szerző saját szempontjai szerint értelmez.¹⁵ A dualisztikus elképzelések jelenlétét támasztja alá, hogy a műben világosan kettéosztják az égi lényeket, egyrészt különböző pozitív feladatokat ellátó angyalokra, másrészt azon gonosz szellemekre, akik Masztéma (bizonyos helyeken Masztéma herceg) vezetése alatt állnak. A *masztéma* az etióp *Jubileumok* könyvében személynévként szerepel, de az eredetileg héber kifejezés köznévi jelentéssel is rendelkezik, és azt jelenti, hogy ‘ellenségeskedés’; a héber Bibliában csak ilyen köznévi értelemben fordul elő (Ozeás 9:7–8).¹⁶ A qumráni szövegekben, bár nem egyértelműen tulajdonnév (többször névelővel szerepel, fordítása: ‘az ellenségeskedés angyala/hercege’, vagy ‘a pártütő angyal’), mégis a személynévvé válás irányába indul el, mivel általában egy bizonyos angyalt jelöl, s előfordul határozott névelő nélkül is.¹⁷ Ennek fényében indokoltnak tartom, hogy a fordításokban helyenként a Masztémát mint személynévet használjuk. A *Jubileumok* könyvében az Isten törvényei szerinti dolgok tiszták, míg a Masztéma herceghez tartozó bűnös cselekedetek és bálványok tisztátalanok.¹⁸ Isten választott népe Izrael (15:32), míg a többi népet félrevezetik a Masztéma vezetése alatt álló szellemek. Izrael idegen népekkel való ellentéte a jó és rossz erőinek konfliktusát jelképezi, amelyben Isten szu-

renitása nem sériül, mert Masztéma is csak az ő akarata szerint cselekedhet. Masztéma nem a gonoszság elvont alakja, hanem Izrael múltbéli, a kivonulást megelőző eseményeinek „szereplője”. Végigtekintve a genesis- és exodus-történeteken, a sort a Hénok-hagyományból ismert „Virrasztók történetével” lehet kezdeni. A lázadó tett a *Jubileumok*ban nem az égben kezdődik, hanem előbb leszállnak a földre az angyalok, hogy különböző praktikákra tanítsák a nőket, akiket csak ezt követően kívánnak meg (Jub 4:5). Hénok I. könyvéhez hasonlóan az e nászból született és vízözön által elpusztított óriások szellemei vezeték földre az embereket a földön, mivel pusztításra lettek teremtve (Jub 10:1, 4–5). A vízözönt követően továbbra is létező rosszra pedig például azt a magyarázatot találjuk, hogy amikor az Úr meg akarta kötöztetni az arkangyalokkal a gonosz szellemeket, akkor Masztéma védelmébe vette őket. Azzal érvelt, hogy nélkülük nem tudja ellátni a rá bízott feladatot: romlást és csábítást okozni a földön (10:7–8). Így Isten parancsára csak a gonosz szellemek kilenc tizedét kötözték meg, hogy ítéletükre várjanak a világ végéig, egytizedüket azonban szabadon hagyta.

A *Jubileumok* a továbbiakban hosszabb részt szentel (17:15–18:19) a *Teremtés* könyvében olvasható, Izsák megkötözéséről (*akéda*) szóló történetnek (Gen 22:1–19). Masztéma herceg a bibliai *Jób* könyvének sátánjához hasonlóan megkérdőjelezi Isten előtt egy igaz ember, jelen esetben Ábrahám hűségét. Isten, előre ismerve az eseményeket, elfogadja Masztéma kihívását, és Izsák feláldozására utasítja Ábrahámot. A *Jubileumok* könyvének éppen azok a töredékei maradtak fenn Qumránban, amelyek nem tartalmazzák ezt a részt. Viszont szerencsénkre létezik olyan qumráni szöveg, amelyben a *Jubileumok*ban szereplőkhöz hasonló részleteket találunk, ennek az iratnak a „Pseudo-Jubileumok” (4Q225–227) elnevezést adták.¹⁹ Ebben Ábrahám próbatételéről a *Jubileumok*énál tömörebb, de mégis ahhoz nagyon hasonló részt olvashatunk:

Elment Masztéma herceg Istenhez és megvádolta Ábrahámot Izsák miatt. Ezután azt monda Isten Ábrahámnak: fogd a fiadat, Izsákot! (4Q225 2, 1:9–11)

A történet végkifejlete előtti részben, amikor Izsák arra kéri saját apját, hogy kötözzé meg, az angyalok két tábora is megjelenik.

A Szentség angyalai ott álltak és sírtak az oltár felett... és az ellenségeskedés (masztéma) angyalai örültek, s azt mondták: „Most elpusztul (Izsák)!” (4Q225 2, 2:5–7)

A qumráni szövegben ezután az szerepel (2:9), hogy Masztéma herceget büntetésképpen megkötözték a Szentség angyalai. Az idézett szövegrészben olvasható „ellenségeskedés angyalai” kifejezés a Pseudo-Mózes (4Q390) névvel ellátott qumráni iratban is többször előfordul. A több szempontból is a *Jubileumok*kal közös hagyományt képviselő irat²⁰ Izrael hitehagyásának egyik időszakáról azt írja, hogy „az ellenségeskedés angyalai uralkodtak felettük” (4Q390 1:11). Itt a Masztéma herceg vezetése alá tartozó, a tévútra vezetés feladatával megbízott angyalokról van szó, akik a szöveg tanúsága szerint Beliál uralmának időszakában tevékenykednek. Ezt a korszakot, Izrael általános tévelygésének és törvényszegésének jubileumát (évhetét) Isten Mózeshez intézett szavai szerint a következő cselekedetek jellemzik. *Azt választják, amit nem kedvelek: (1)²¹ hatalmaskodást a vagyonért és haszonért... kirabolják felebarátjukat, és egymást szorongatják, valamint (2) szentélyemet beszennyezik. Továbbá (3) fiaik által meggyalázzák leszármazottaikat, papjaikkal erőszakoskodnak. (4Q390 2:1–8)²²*

...[a főpap], és fivérei, a papok és a lévíták, valamint a hadsereg összes vénei, vele együtt, és felállva áldják Izrael Istenét, és annak minden igazságos cselekedetét, és átkozzák ott Beliál és az ő csoportjának minden szellemét. Feleljenek, és mondják: „Áldott legyen Izrael Istene, minden szent tervéért, és igazságos cselekedetéért! Áldottak mindazok, akik őt szolgálják jámborságban, akik ismerik őt, állhatatosságban. És átkozott Beliál pártütő tervéért, és gyűlöletes, bűnös szolgálata miatt. Átkozottak az ő csoportjának összes szellemei is, gonosz terveik miatt; gyűlöletesek ők összes tisztátalan és szennyes szolgálatuk miatt, mivel ők a Sötétség csoportja – Isten csoportja pedig az örök világosság. [Te vagy] atyánk Istene; a Te nevedet áldjuk örökre. Örök nép vagyunk, mivel szövetséget kötöttél atyáinkkal, és fenntartod azt utódainkkal örök időkre. Dicsőség minden megnyilvánulása megemlékezés számunkra a Te létezésedről, hogy megsegíted a maradékot, és fenntartod szövetséged számára, hogy előszámílhassák hűséged cselekedeteit és csodálatos tetteid(ben megnyilvánuló) ítéleteidet. Te, Istenem, megmentettél minket a magad számára, örök népül, és a világosság csoportjába soroltál minket, hűséged folytán. És a Világosság Fejedelmét jelölted ki régtől, hogy segítsen bennünket; az ő csoportjához tartozik a jámborság minden fia, és a hűség minden szelleme az ő uralma alatt van. Te teremtetted Beliált is a pusztításra, a pártütő angyalt; az ő uralma pedig a sötétségben van, és tanácsa arra szolgál, hogy gonoszságra késztesen, és bűnre vigyen. Osztályrészének (*gora*) összes szelleme pusztító angyal; a sötétség parancsai szerint viselkednek, és erre irányul minden vágyuk. Mi viszont, az irántad hűségesek csoportja, hadd örvezzünk segítségében, és a Te békédben. Ki hasonló Hozzád erőben, Izrael Istene? Erős kezéd a szegényekkel van. Melyik angyal, vagy fejedelem ér fel a Te arcod segítségével? Hiszen régtől fogva kijelölted a harc napját.[...] [segíte]ni hűségben, és elpusztítani a bűnöst, levérni a sötétséget és erősíteni a világosságot, és [...]ni [...], hogy örökre fennálljon, de elpusztuljon a Sötétség minden Fia, és öröm (következzen) a [Világosság] minden [Fia] számára.”

Háborús Szabályzat = 1QM 13: 1–16.
Fröhlich Ida fordítása
(A qumráni szövegek magyarul, 179.)

[...] a Közösség tanácsa, mondják mindnyájan együtt: „amén, amén.” *vacat* Ezután ítéljék el Beliált és bűnének egész osztályrészét. Feleljenek és mondják: „Átkozott legyen Beliál gyűlölködő tervében, és kárhozott legyen bűnös ural-

BELIÁL

A közösség szövegeiben a rossz eredetével és jelenlétével kapcsolatban leggyakrabban Beliál neve jelenik meg.²³ Az isteni igazságszolgáltatást váró közösség úgy vélte, hogy a világekorszakok közül az utolsóban is Beliál uralkodik, és szabadon gyakorolhatja ártó tevékenységét. A *beliál* (héb. *belijjaal*) kifejezés köznévként a héber Bibliában is gyakran előfordul (jelentése: ‘hiábavalóság’ vagy ‘gonoszság’, esetleg ‘pusztulás’), de egyértelműen személynévként csak a qumráni szövegekben – és más kortárs apokrif műben, mint például a görögül fennmaradt *Tizenkét pátriárka testamentuma*, továbbá az *Újszövetségben*²⁴ – szerepel.²⁵

Visszatekintve az előzőekben idézett szövegrészre, amellyel kapcsolatosan Beliál uralma már szóba került, három olyan kiemelkedő bűnről olvashattunk (ezeket 1–3. számokkal jelöltem), amelyeket egy a jeruzsálemi papsággal szembenálló szerzőnek a korabeli vallási és társadalmi szokásokra irányuló kritikájaként azonosíthatunk. E vétkek jelennek meg egy másik qumráni szövegben, a már említett Damaszkuszi Iratban²⁶ is (CD 4:14–18). Az Izajás egyik sorát (24:17) értelmező magyarázat „Beliál három kelepccéjéről” beszél, amelyekkel Izraelt csapdába ejtik: a paráznságról (*zenut*), a vagyonról (*hon*) és a Szentély beszennyezéséről (*tame ha-mikdas*). A sorrendtől eltekintve meglátásom szerint azonosnak tekinthetjük a két szövegrészben szereplő vétkeket. A „paráznság” a mózesi törvények szerinti kategóriáján túl (vérfertőzés, havivérzéses nővel való együttélés megtiltása stb.) az idegenekkel való házasság elítélését is jelenti (a fenti szövegben: a fiaik által meggyalázzák leszármazottaikat). Ezt támasztja alá az, hogy a *Jubileumok könyve* szintén paráznságnak nevezi az exogámiát (Jub 20:4; 25:1; 30:7–17). Emellett a paráznság átvitt értelemben gyakran a hitehagyás és bálványimádás szimbóluma az Ótestamentumban. A második bűn (a fenti szövegben az első) a „vagon”, amellyel kapcsolatban elegendő csak arra gondolnunk, hogy a qumráni közösség tagjai a belépéskor minden személyes vagyonukról lemondtak. A Damaszkuszi Iratban és a Habakkuk-peserben többször szerepel együtt a „vagon” kifejezés a „rablás” vagy „jogtalan nyereség” kifejezésekkel. Az utolsó vétkek, a „Szentély beszennyezése” a Jeruzsálemi Szentély által megtestesített vallási kultusz tisztátalanná tételét jelentheti. Ennek a kritikának a háttérében az állhatott, hogy a hasmoneus uralkodók, jóllehet nem rendelkeztek megfelelő papi származással, mégis betöltötték a főpapi tisztséget a Jeruzsálemi Szentélyben.

A közösség irataiban Beliál sokszor elvont értelemben testesíti meg a bűnt és gonoszságot. A szövegekben „Beliál uralmának” a különböző korszakokra, és különösen a jelenre gyakorolt hatásával foglalkoznak, ezzel keresve magyarázatot társadalmi és vallási üldöztetésükre, illetve a világban megjelenő bűnre és rosszra. A Damaszkuszi Iratban mégis találunk egy olyan helyet, ahol Beliált az exodus-történetben, az egyiptomi fáraó mágusai mögött álló angyalokként mutatják be (CD 5:17–19).²⁷ Az abban szereplő rövid utalás szerint a „Világosság Hercege” Mózeset és Áront segítette, míg Beliál Jahannét és bátyját (mágusok) támogatta. A qumráni szöveghelyre vonatkozó egyik mai értelmezés szerint (J. Duhaime)²⁸ a történetben Mózes és Áron a törvényeket hitelesen értelmező papságot (közvetve magát a qumráni közösséget) jelenítette meg, a Beliál támasztotta két egyiptomi mágus pedig a tisztátalanná vált

Töredék *Tóbit* könyvéből (14:4–6); a papiruszra írt arámi nyelvű fragmentum (Ms 5234) megközelítőleg Kr. e. 50-re datálható. A 4-es barlangból előkerült, képen szereplő példány és a további töredékek (4Q 196–200) a Septuaginta szerinti kánonba felvett, de a Héber Bibliából kihagyott *Tóbit* könyvének jelenleg ismert legkorábbi szövegemlékeit képviselik (Oslo, Schøyen-gyűjtemény)

jeruzsálemi papságot. A két papi irányzat küzdelme a két ellentétes angyali alak történetbe való bevonásával kozmikus színezetet nyer. A közösség elképzelései szerint Beliál vagy Masztéma a vezetésük alá tartozó gonosz szellemek által fejtették ki tevékenységüket. Ettől a közösség tagjai sem mentesülhettek, ha letértek a mózesi törvények szerinti helyes útról. A „szövetségbe” való belépésen túl csak a Tóra megfelelő betartása szavatolhatta a tagok biztonságát „Beliál uralmának” időszakában, azaz a közösség jelenében.

Azon a napon, amikor valaki elhatározza, hogy visszatér Mózes Tórájához, eltávolodik tőle Masztéma angyal. (Damaszkuszi Irat 16:4–5).

A végső formáját a Kr. e. 1. sz. elejére elnyerő *Közösség Szabályzata* (1QS)²⁹ témánk szempontjából két fontos szövegrészt tartalmaz: az egyik a közösségbe belépők szövetségekötő szertartás-szövege (1:16–2:25), a másik az ehhez hozzászerkesztett ún. Két lélekről szóló tanítás³⁰ (3:13–4:26). Az előbbiben a közösségbe lépés aktusának fogadalommal való megerősítésén túl a papok (*kohanim*) áldásokat mondanak „Isten osztályrészének embereire”, azaz a szekta állhatatos tagjaira, illetve a lévíták átkokat szórnak „Beliál osztályrészének embereire”. Qumránból más Beliálra és osztályrészére mondott átkok is előkerültek (lásd a margón idézett szöveget). Az itt megjelenő elképzelések szerint Isten a világot kezdetől fogva két osztályrészre (*goral*) osztotta, saját osztályrészére és Beliál osztályrészére, beleértve mindkettőbe az emberi és szellemi lényeket is. A Két lélekről szóló tanítás részben eltérő módon tárja elénk ezt a sajátosan dualisztikus elképzelést. A szöveg leginkább az emberi jó és rossz természet eredetéről, s ezek tulajdonságok és cselekedetek szerinti megnyilvánulásáról tartalmaz tanítást. A leírást erősen áthatja a fény és sötétség ellentétpárjának használata, amely erkölcsi kategóriákkal (állhatatosság – hűtlenség) párosul. Nem véletlen, hogy Isten az emberiség két része számára ilyen jelzőkkel ellátott égi lényeket jelöl ki: az „Állhatatosság Szellemét” és a „Hűtlenség Szellemét”. Nagy valószínűség szerint a következő sorban őket nevezik a „Világosság Hercegének” és a „Sötétség angyalának”. Az utóbbit minden jel szerint Beliállal azonosíthatják – gondoljunk csak a kivonulás-történet előbb említett angyal ellentétpárjára, ahol Beliál és a „Világosság Hercege” segíti a vetélkedőket. Máshol, pl. a *Háborús Szabályzat*ban az eszkatológikus küzdelemben az egymással szembenálló két tábor vezetik (1QM 13:10–11). Ami a rossz eredetét tekintve merőben újnak számít a Két lélekről szóló tanításban, az az, hogy itt a két erkölcsi princípiumot, a kétféle erkölcsi utat, sőt az igazak és hamisak körét is a teremtéstől fogva kijelölte Isten, hogy az emberek e szerint cselekedjenek, egészen a számonkérés időpontjáig (1QS 3:17–18). A rossz és bűn eredetének ennyire determinisztikus elképzelése nem említi sem a bibliai bűnbeesést, sem az angyalok bukását, de a bibliai sátán alakjával rokon Masztémát sem. Ennek az erősen dualisztikus koncepciónak a jelenlétét és formáját máig viták övezik, elsősorban esetleges iráni eredetét tekintve.³¹ A *Háborús Szabályzat*³² a Két lélekről szóló tanításhoz hasonlóan a fény-sötétség ellentéppárral jellemzi az emberiség jó és rossz oldalát. A szövegben egy eszkatológikus háború eseményeiről olvashatunk (1. és 15–19. col.). Az egyszer „Világosság Hercege”, máskor Mikaél arkangyal vezette „fény fiai” a Beliál vezette „sötétség fiaival” (akik között ott szerepelnek a *kittim* névvel illetett hellén és római kultúrájú népek) vívja hét periódusból álló háborúját. Egymást váltva háromszor Isten, háromszor Beliál osztályrésze győzedelmeskedik, míg Isten hetedik szakaszban való közbeavatkozása el nem dönti a harc végkifejtését (1QM 18: 1), s ennek eredményeképpen a pártütő angyalt és osztályrészét el nem pusztítják. A szövegben az események kapcsán Beliál alakja rendkívül gyakran tűnik fel,³³ és ennek megfelelően többször körülírják: így ő „a Gonoszság uralmának hercege” (17:5–6), illetve egy Istenhez szóló részben ez szerepel:

Te teremtetted Beliált a pusztításra, Masztémát/a (vagy a pártütő) angyalt. A sötétségben van uralma, és tanácsa azt szolgálja, hogy gonosz és bűnös cselekedetre készteszen. (1QM 13:10–11)

Beliállal kapcsolatosan jellemző szöveghelyet találhatunk még a tematikus *pese*-rek közé sorolt ún. Melkicedeq-iratban,³⁴ amely témájában jól kapcsolódik a *Háborús Szabályzathoz*. Melkicedeq segítséget nyújt a bűntől való megtisztulásban és igazságot szolgáltat a fény fiai számára, Beliált pedig a végső pusztulás várja:

Beliált tűz által pusztítják el... (11QMelch 3:7)

mában. Átkozott legyen osztályrészének minden szelleme, bűnös terveikben, és kárhózzottak ők mocskos tisztátalanságuk minden gondolatában; mivel ők a Sötétség osztályrésze, és ítéletük örök pusztulásra szól. »Amén, Amén.«”
vacat Átkozott legyen a Gonosz, az ő uralmának minden [...]jában, és kárhózzott Beliál minden fia, működésük minden időszakában, amíg csak el nem érkezik pusztulásuk, [örökre. Amén, amén. *va]cat* Azután [tegyék hozzá és mondják: Átkozott légy] Verem [An]gyala és Enyészet Szellem, bűnös ösztönöd minden gondolatában, összes utálatos [szándékod] és bűnös terveid, és kárhózzott légy [...] uralmában [...] szolgálatában [...]od a bűn összes bál[ványá]val és a Verem gyalázatával [és] a pusztulás [gyalázatával], hogy ne legyen maradéka, sem bocsánat számára, Isten haragjának kitörésében, mindörökre. Amén, amén. [És átkozottak mi]nd , akik gonosz terveiket kovácsolják, és fondorlatokat szőnek [szívükben, hogy] Isten szövetsége ellen [törjenek], és hogy [...] az iránta való hűség [látnok]jai ellen, és megváltoztassák a [Tóra] ítéleteit. [...]

4Q 286 frg. 7.a col. II. 1–13.

Fröhlich Ida fordítása

(A qumráni szövegek magyarul, 491.)

[Virrasztókat láttam] álomban látott látomásban. És íme, ketten fölöttem huzakodtak, és mondták [...] és nagy vitában voltak énfelelőlem. Én pedig megkérdeztem tőlük: „Kik vagytok, hogy hatalmatok van fölöttem?” ők pedig így feleltek nekem: „Hatalmat kaptunk és uralkodunk minden ember fia fölött.” Majd így folytatták: „Melyikünket [választod, hogy uralkodjon rajtad?”]. Fölemeltem szememet és láttam egyiküket. Látványa félelmetes volt, [mint a vi]peráé, tarka köntösbe öltözött, és igen sötét [...] [Azután pedig feltekintettem.] és íme, [...] [...] látomásomban vipera, [...]borították, és összes szemei...

...

Ő uralkodik minden sötétség fölött, én pedig uralkodom minden fény fölött [...] a magasságtól a földig én uralkodom minden fény fölött, valamint minden [fölött, ami Istenhez tartozik, és én uralkodom az emberek fölött...

...

[kegyelem és béke. És én a fény összes fia] fölött uralkodni fogok. [Azt mondtam neki: „Mi a neved?”] [válaszolt és azt mon]dta nekem, hogy az ő három neve, ezek [Mikáél, a Fény Vezére, és Melkicedeq]

4Q 544 B, fr. 1-3.

Fröhlich Ida fordítása

(A qumráni szövegek magyarul, 261-262.)

Ide kapcsolódik még egy szöveghely: az *Amram látomásának* elnevezett, arámi nyelven fennmaradt kéziratban (4Q 544 = 4Q 'Amram b')³⁵ az ósatya álombéli élményeiről számol be gyermekeinek. Két „virrasztót” lát, akik a felette gyakorolt hatalom miatt vitatkoznak. Miután megtudja a két angyaltól, hogy jogot nyertek az emberiség két része feletti uralomra, megkérdezi tőle, melyiküket választja. Amram a két alakot külsőleg jellemzi (fény-sötétség) és megnevezi őket, de a rájuk vonatkozó három-három név közül csak egy elnevezés, a Melkiresa (jelentése: 'királyom a Gonoszság')³⁶ olvasható (frg. 2:3; 3:2), mivel a többi részen a szöveg megsérült. J. T. Milik és később P. J. Kobelski más szövegekre alapozott rekonstrukciója szerint a Melkiresa mellett álló másik két elnevezés a Belial és a Sötétség Fejedelme lehetett, a pozitív alak elnevezéseiként a Melkicedeget, Mikaélt és Világosság Hercegét javasolják.³⁷ Ez a közösség korai időszakára tehető kézirat is tovább árnyalja a témával kapcsolatos képet.

Az itt elmondottak segítségével azt kívántam bemutatni, hogy Qumránban különböző, egymással kölcsönhatásban álló hagyományok léteztek a rossz eredetére, illetve a rosszért felelős angyal-alakokra vonatkozóan. Mindez azzal magyarázható, hogy többféle szellemi áramlat, elképzelés hatott közre a korabeli zsidó gondolkodás alakulásában, továbbá maga a qumráni közösség sem egyféle, homogén vallási csoportot jelent.³⁸ Ezt tükrözi az, hogy Qumránban egyaránt megtalálható a „virrasztók” korábbra tehető hagyománya, a *Jubileumok* könyvének rosszal kapcsolatos elképzelései, illetve egy, a közösség általános elkülönülésével leginkább összhangban álló, a fény-sötétség ellentéppárral jellemezhető, erősen dualisztikus gondolkodás, amelynek központi, negatív alakja Belial és a közösségben feltehetően vele azonosított Masztéma, Sötétség Angyala vagy Melkiresa. Ami talán mindegyik hagyományban közösnek mondható, és a korra igencsak jellemző, az az, hogy Isten alakjától egyre inkább el kívánják távolítani a rossz fogalmát az erre a „szerepre” kijelölt szellemi lények révén.

JEGYZETEK

- 1 Josephus Flavius, *Bellum Judaicum*; magyarul: Flavius Josephus, *A zsidó háború*, ford. Révay József, Gondolat, Budapest, 1965 és újabb kiadások.
- 2 Josephus Flavius, *Bellum Judaicum* II.124–125. Philo Alexandrinus, *Quod omnis probus liber* 76; *Apologia pro Iudaeis* 1–2; *De vita contemplativa* 21–23. Lásd még Josephus másik beszámolóját az esszénusok cölibátusban élő csoportjáról: *Antiquitates XVIII.18–22*, magyarul: *A zsidók története* (XI–XX.könyv), ford. Révay József, Gondolat, Budapest, 1966 és újabb kiadások.
- 3 A Kr. u. 100 körül tartott „javnei zsinaton” megállapítottak következtében a zsidóság nem tekinti a később apokrif és pseudepigraphikus iratoknak nevezett szövegeket a Szentírás részének (héb. *Tenach*). Az első csoportba tartoznak – a katolikus szóhasználat alapján – azok a nem kanonikus, de az Ószövetséghez témában, műfajban kapcsolódó ókori zsidó művek, amelyeket nem tekintenek sugalmazott írásoknak (pl. *Jubileumok könyve*, *Hénok könyve* stb.). A protestáns szóhasználatban az „apokrif” a héber kánonból kimaradt, a katolikusok szerint deuterokanonikus, tehát a Septuaginta kánonjába beletartozó könyveket jelenti (pl. *Tóbit könyve*, *Sirák fia könyve*). A protestánsok pseudepigraphikusnak nevezik a katolikusok által apokrifnek tekintett, de sem a héber kánonba, sem a Septuagintába fel nem vett műveket. A deuterokanonikusnak/apokrifnek nevezett *Sirák fia könyve* (más néven *Ben Szíra*, vagy *Ecclesiasticus*) eredeti nyelvű, héber kéziratok a 2. számú qumráni barlangból és a Maszada-erőd egyik kazamatájából is előkerültek. Ide sorolhatók még *Tóbit* könyvének Qumránban talált arámi és héber szövegei (4Q196–200).
- 4 A közösség tagjai magukat a „valódi Júdának” tekintették, „akik a törvényt betartják”, ezzel szemben a farizeusokat „Efraim”-nak, a „sima/hízeltő dolgok után kutatóknak” nevezték, akik a népet félrevezetik „hamis tanításukkal”. A konzervatívabb és régebbi csoportot, a szaduceusokat az idősebb báty, Manassé szimbolizálta (Nahum-kommentár: 4Q 169 4–3 i–iv; a héber szöveget közli: DJD V: Qumran Cave 4, I (4Q 158–4Q 186), ed. by J. M. Allegro, Clarendon Press, Oxford, 1968, 37–24).
- 5 Milik, J. T., *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Clarendon Press, Oxford, 1976, 4–5. és 141. Az arámi szöveget fordítással és jegyzetekkel lásd 139–272. Magyar fordítása: Fröhlich Ida, *A qumráni szövegek magyarul*, PPKE BTK – Szent István Társulat, Piliscsaba–Budapest, 2000, 274–295.
- 6 Az etióp szövegkiadáshoz lásd Knibb, M. A., *The Ethiopic Book of Enoch: A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments I–II*, Clarendon Press, Oxford, 1978. Az etióp szövegen alapuló, de a qumráni és a Kr. u. 4–6 századi görög töredékeket is figyelembe vevő új fordítás: Nickelsburg, G. W. E. – VanderKam, J. C., *1 Enoch: A New Translation*, Fortress Press, Minneapolis, 2004.
- 7 A bibliai elbeszélés és a virrasztók hagyományának viszonyáról lásd Fröhlich Ida, „Újraírt szövegek”: Fröhlich Ida (szerk.), *Az Utókor hatalma*, Új Mandátum, Budapest, 2005, 7–36.; Fröhlich Ida, 'Time and Times and Half a Time': *Historical Consciousness in the Jewish Literature of the Persian and Hellenistic Eras*, Academic Press, Sheffield, 1996, 49–67., különösen 62–63.; Hendel, R., „Nephilim Were on the Earth: Genesis 6:1–4 and Its Ancient Near Eastern Context”: C. Auffarth – L. T. Stuckenbruck (szerk.), *The Fall of the Angels*, E. J. Brill, Leiden, 2004, 9–34.
- 8 4Q En a 1 iii = 1Hen 6:4 – 8:1 és 4Q En a 1 iv = 1Hen 8:3 – 9:3, 6–8 továbbá 4Q En b 1 ii = 5:9 – 6:4, 6:7 – 8:1. Lásd Milik, J. T., *The Books of Enoch*, 150–151., 157–158. és 165–168.
- 9 A virrasztók *Dániel* könyvében Nabukadnecár álmában jelennek meg (4:10, 20) és alakjukhoz nem kapcsolódik negatívum, csak Isten büntetését végrehajtó angyalok.
- 10 Az etióp változatban (6:3) a Szemjázá név szerepel. Lásd Knibb, M. A., *The Ethiopic Book of Enoch I.*, 67., 70.
- 11 4Q En a 1 iii 9 és 4Q En b 1 ii 26. Lásd Milik, J. T., *The Books of Enoch*, 150–151. és 167–168.
- 12 A rekonstruált szöveget közli: Milik, J. T., „'Milkî-Sedeq et Milkî-resha' dans les anciens écrits juifs et chrétiens”: *JJS* 23 (1972) 95–144., 112.
- 13 Ezzel a névvel illetik a Leviták könyvében a pusztai démont, akinek kiküldik a bűnbakot Jom Kippurkor, az engesztelés napján (Lev 16:8, 10, 26).
- 14 A jelen fordítás kisebb módosításokkal Fröhlich Ida magyar fordításának figyelembevételével készült: Fröhlich I., *A qumráni szövegek magyarul*, 382–383.
- 15 VanderKam, J. C., *The Book of Jubilees*, Academic Press, Sheffield, 2001, 93.
- 16 A főnév a *szatam*, azaz 'ellenségeskedik', 'elpártol' igéből származik, és nagyon közel áll jelentésében és alakjában a szintén héber *szatan* igéhez, amiből a Sátán tulajdonnév alakult ki.

- 17 Mach, M., „Demons”: L. H. Schiffman – J. C. VanderKam (szerk.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, Oxford University Press, Oxford, 2000, I., 190–191. Van Henten, J. W., „Mastema”: K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst (szerk.), *Dictionary of the Deities and Demons in the Bible*, E. J. Brill, Leiden, 1995, 553–554.
- 18 VanderKam, J. C., *The Book of Jubilees*, 131.
- 19 A héber szöveg kiadása: DJD XIII: *Qumran Cave 4, VIII: Parabiblical Texts, Part I*; ed. by H. Attridge, T. Eldgvin et al., Clarendon Press, Oxford, 1994, 141–155. A Pszeudo-Jubileumok egy apró töredékét (Mas 1 j) megtalálták a Maszada erőd 1963 és 1965 között folytatott ásatása során. A fragmentumon szereplő néhány kifejezés között fennmaradt Masztéma herceg (szár ha Masztémá) neve is. Az ép szöveg valószínűleg a *Jubileumok könyvéből* is ismert azon részletet tartalmazhatta, amelyben az *Exodus* szerinti változattal ellentétben (Ex 4:24) nem Isten, hanem Masztéma herceg tör Mózes életére, Midiánból Egyiptomba vezető útja során. Bővebben e témáról lásd: Esther Eshel, „Mastema’s Attempt on Moses’ Life in the ‘Pseudo-Jubilees’ Text from Masada”: *DSD* 10/3 (2003) 359–364.
- 20 D. Dimant, „New Light from Qumran on the Jewish Pseudepigrapha – 4Q390”: J. Trebolle Barrera – L. Vegas Montaner (szerk.), *The Madrid Qumran Congress. Proceedings of the International Congress on the Dead Sea Scrolls*, E. J. Brill, Leiden, 1992, 2, 437.
- 21 A számozást 1–3-ig a három bűn megjelölésére vezetem be, a szövegkiadásban ez nem szerepel.
- 22 A héber szöveget közli: Eisenman, R. H. – Wise, M., *The Dead Sea Scrolls Uncovered*, Penguin Books, New York, 1993, 53–56. Magyar fordítását lásd Fröhlich Ida, *A qumráni szövegek magyarul*, 208–209. A fordításhoz ez utóbbit vettem alapul.
- 23 Lásd a Beliállal kapcsolatos alapvető monográfiát: P. von der Osten-Sacken, *Gott und Belial: Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zum Dualismus in den Texten aus Qumran*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969, továbbá A. Steudel tanulmányát: „God and Belial”: L. H. Schiffman – E. Tov – J. C. VanderKam (szerk.), *The Dead Sea Scrolls: Fifty Years after Their Discovery. Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20–25, 1997*, Jerusalem, 2000, 332–340.
- 24 2Kor 6:15.
- 25 A Beliál személynév ószövetségi fordításokban való megjelenése azzal magyarázható, hogy az alapjául szolgáló latin szöveg (Vulgata) a héber kifejezést nyolc helyen fordítás nélkül átírta. A Septuaginta még *anomiasznak*, azaz ‘törvénytelenységnek’ fordítja.
- 26 A héber kézirat kiadása: Broshi, M., *The Damascus Document Reconsidered*, IES, Jerusalem, 1992.
- 27 A *Jubileumok könyvében* Masztéma herceg segíti az egyiptomi mágusokat, amikor Mózessel vetélkednek, de az Úr angyalai megakadályozzák őket abban, hogy gyógyítani tudjanak.
- 28 Duhaime, J., „Dualistic Reworking in the Scrolls from Qumran”: *CBQ* 49 (1987) 32–56., 55.
- 29 A héber szövegkiadáshoz: Charlesworth, J. H. et al. (szerk.), *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations*, Vol. I, Mohr and Louisville: John Knox, Tübingen, 1994, 1–52. Magyarul lásd Fröhlich I., *A qumráni szövegek magyarul*, 140–156.
- 30 A héber *ruah* egyaránt jelenthet lelket és szellemi lényt, lásd Sekki, A. E., *The Meaning of Ruah at Qumran*, SBL, Scholar Press, Atlanta, 1989.
- 31 Az iráni hatásról lásd Shaked, S., „Qumran and Iran: Further Considerations”: *IOS* 2 (1972) 433–446.
- 32 A héber szövegkiadáshoz lásd Yadin, Y., *The Scroll of the War of the Sons of Light against the Sons of Darkness*, transl. Batya & Chaim Rabin, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- 33 1QM 1:1,(5),13,(15); 4:2; 11:8; 13:2,4,11; 14: 9; 15:3,17; 16: 11; 17: 5,15; 18:1,3.
- 34 DJD XXIII: *Qumran cave II, II (11Q 2–18, 11Q 20–31)*, ed. by F. García-Martínez et al., Clarendon Press, Oxford, 1998.
- 35 Az arámi kéziratot közli: Eisenman, R. H. – Wise, M., *The Dead Sea Scrolls Uncovered*, 151–156. Lásd továbbá: Milik, J. T., „4Q Visions de ‘Amram et une citation d’ Origène”: *RB* 79 (1972) 77–97.
- 36 Melkiresa másik előfordulása egy átokszövegben: 4Q 280 2:2. Lásd Milik, J. T., „‘Milki-Sedeq et Milkí-resha’ dans les anciens écrits juifs et chrétiens”: *JJS* 23 (1972) 126–130.
- 37 Milik, J. T., „4Q Visions de ‘Amram et une citation d’ Origène”: *RB* 79 (1972) 86.; Kobelski, P. J., *Melchizedek and Melchireša*, The Cath. Bibl. Assoc. of America, Washington DC, 1981, 27., 33.
- 38 Collins, J. J., „The Origin of the Evil in Apocalyptic Literature and the Dead Sea Scrolls”: Emerton, J. A. (szerk.), *International Organization for the Study of the Old Testament*, Congress Volume, Párizs, 1992, 25–38., 38.